

УДК 338.48:005.9 (048)

І.О. Сидоренко, к.е.н., доц.

(Академія праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ)

ЯКІСТЬ ТУРИСТИЧНОГО ТА КУРОРТНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена узагальненню критеріїв якості туристичного та курортно-рекреаційного обслуговування в Україні та на їхній основі визначенню проблем і розробці шляхів розвитку діяльності у цих сферах.

Ключові слова: критерії якості туристичного та курортно-рекреаційного обслуговування, проблеми та напрями розвитку туризму і курортів.

Статья посвящена систематизации критериев качества туристского и курортно-рекреационного обслуживания в Украине и на их основе определению проблем и разработке направлений развития туризма и курортов.

Ключевые слова: критерии качества туристского и курортно-рекреационного обслуживания, проблемы и направления развития туризма и курортов.

The article is devoted to systematic criteria of quality of tourist and resort and recreational services in Ukraine and on the basis of their definition of problems and provide direction for the development of tourism and resorts.

Keywords: quality criteria and tourist resort and recreational services, problems and directions of development of tourism and resorts.

Постановка проблеми. Становлення ринкових відносин і розвиток підприємництва в Україні, конкуренція на світовому ринку призвели до трансформації господарського механізму формування нових підходів щодо організації туристичного та курортно-рекреаційного бізнесу. Незважаючи на природно-рекреаційний потенціал, в Україні ринок туристичних і курортно-рекреаційних послуг перебуває на незадовільному рівні – співвідношення ціни й якості послуг далекі від європейських, що негативно відображається на перспективах розвитку цієї справи у нашій країні.

Досвід економічно розвинених країн свідчить про те, що у забезпеченні розвитку туризму та курортів найбільш ефективними є принципи стратегічного управління якістю, що дають змогу державним органам управління підтримувати зростання виробничої та соціально-економічної ефективності й виводити ці сфери на нові інноваційні рівні. Високий рівень професіоналізму, культури персоналу й сервісу обслуговування в туристичній та курортно-рекреаційній сферах є важливою передумовою розвитку галузей національного господарства, оскільки саме вони сприяють зміцненню суспільно-економічних зв'язків, збільшенню економічного потенціалу й міжнародного рейтингу країни.

На даний час проблема управління якістю в цих сферах полягає у відсутності єдиної номенклатури санаторно-курортних установ та єдиних стандартів з урахуванням специфічних умов їхньої діяльності, а також чіткої систематизації проблем економічного характеру на місцевому й державному рівнях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у формування ефективного маркетингу в готельному господарстві та туризмі зробила група зарубіжних вчених: Ф. Котлер, Дж. Боуен, Дж. Майкенз [3] та ін.

Проблемам стратегічного управління курортно-рекреаційною сферою і туризму присвятили свої праці вітчизняні науковці: О.М. Азарян [1], О.О. Бейдик [2], Н.Й. Коніщева [4], Д.М. Стеченко [5], Т.Н. Ткаченко [7], С.Ю. Цьохла [8-9] та ін.

Об'єктивна необхідність визначення й адаптації проблем розвитку курортно-рекреаційної та туристичної сфер України на основі ефективного управління якістю послуг (діяльності) зумовили проведення даного дослідження.

У процесі виконання дослідження було поставлено низку *завдань*:

здійснити аналіз стану матеріально-технічної бази готельного господарства регіонів України впродовж останніх п'яти років;

узагальнити критерії якості туристичного та курортно-рекреаційного обслуговування в регіонах України;

систематизувати проблеми та на їхній основі запропонувати заходи щодо розвитку туризму та курортно-рекреаційної діяльності в Україні.

Виклад основного матеріалу. Ефективне використання наявного туристичного та курортно-рекреаційного потенціалу країни забезпечується через запровадження комплексного управління цими ресурсами, а саме через туристичне районування, визначення системи пріоритетів як за видами туризму, так і за територіальними можливостями, максимального рівня розвитку туризму й курортів у межах визначених територій через аналіз їхньої потенційної ємності, гранично припустимих навантажень на об'єкти туристичних відвідувань та оцінки впливу туристичних підприємств і курортно-рекреаційних закладів на навколишнє середовище, а також оцінки рівня якості та конкурентоспроможності діяльності (послуг).

Конкурентоспроможність регіональних туристичних і курортно-рекреаційних послуг забезпечується через запровадження нормативних вимог до основних найважливіших для споживача критеріїв якості будь-яких об'єктів сфери туризму та курортно-рекреаційних закладів незалежно від їхньої категорії, а ефективність діяльності залежить від таких факторів, як якість обслуговування, зіркова категорія готелів, комфортність і технічне оснащення номерів, наявність відповідних структурних підрозділів, номенклатура додаткових послуг, кваліфікація, культура й професіоналізм персоналу. Зазначений набір якісних критеріїв встановлює мінімальний рівень захисту прав споживачів (туриста, клієнта) та охоплює сукупність таких основних споживчих властивостей, як безпечність, відповідність санітарно-гігієнічним нормам, доступність, прозорість тощо (табл. 1). Згідно з національним стандартом ДСТУ 4269:2003 «Послуги туристичні. Класифікація готелів» передбачається розподіл готелів і мотелів на 5 категорій (від однієї до п'яти зірок).

За даними Держкомстату, на сьогодні в Україні функціонують 9 п'ятизіркових готелів: «Прем'єр-Палац», «Софія-Київ», «Опера (Інтерн)» та «Менеджмент» у м. Києві, «Ортадос» та «Санрайз-готель» у м. Одесі, «Донбас-Палас» у м. Донецьку, «Україна» у м. Дніпропетровську та «Космополіт» у м. Харкові [10].

Таблиця 1

Критерії якості туристичного та курортно-рекреаційного обслуговування в регіонах України

№ п/п	Критерії	Оціночні показники	Складові
1	2	3	4
1	Задоволеність відпочинком	Загальна оцінка комфортності перебування	Інтер'єр, затишок
2	Гостинність	Доброзичливість	Привітність
		Ввічливість-відповідальність	Ввічливість, уважність, коректність
3	Рівень сервісу	Організація роботи приймального відділення	Доступність та ввічливість адміністратора
		Інформаційне забезпечення гостей	Наявність інформації про послуги, регламент служб, оголошення, вказівники
		Безпека	Охорона території, корпусів, автостоянки
		Компетентність персоналу	Знання своєї справи, професіоналізм, кваліфікаційний рівень підготовки
		Зовнішній вигляд персоналу	Охайність, бейджи, форма

Продовження табл. 1

1	2	3	4
4	Оснащеність номерного фонду	Умови проживання	Наявність у номері умивальника, туалету, душу, ванної кімнати
		Технічний стан номера	Справність туалету, телевізора, меблів і т.п.
		Засоби гігієни	Достатня кількість, якість миючих засобів
		Меблі й інвентар	Місткість ліжка (матрац, подушки, розміри, якість)
		Побутові послуги	Види додаткових послуг, термін, вартість
		Кондиціонер	Температурний режим у номері
		Холодильник	Ємність, запас продуктів, напоїв, шумові ефекти
		Телевізор	Кількість програм, відео
		Телефон	Внутрішній зв'язок, міський і міжміський зв'язок
		Інтернет	Наявність, доступність
		Гаряча вода	Режим подачі, зручність
		Загальний стан номеру	Чистота номера (чи задовольняє прибирання номеру)
5	Лікування	Організація прийому лікарями	Часи прийому
		Лікувальні процедури	Зручність режиму
6	Оснащення лікувальної бази	Оздоровлення	Спа-послуги, масаж, сауна, басейн
		Технічне оснащення	Технічний стан: фізичний, моральний знос
7	Харчування	Види меню	Дієтичне харчування, дитяче харчування, меню на замовлення
		Наявність ресторанів, кафе, барів	Зручність розміщення
		Якість обслуговування	Часи роботи, товарний асортимент
8	Організація дозвілля	Дозвілля, розваги для дорослих	Анімація, культурні заходи, екскурсії
		Дозвілля, розваги для дітей	Ігрові кімнати, майданчики, вихователі
		Спортивна база	Тренажерний зал, турніки, спортінвентар
9	Пляж	Власна територія пляжу	Бальнеолікування, зручність
		Оснащеність	Наявність лежаків, навісів, туалету, душу
		Безпека	Медпункт, санітарний стан
10	Благоустрій території	Наявність зеленої зони	Парк, квітники
		Санітарний стан	Чистота території
11	Зв'язок	Телефони-автомати	Якість зв'язку
		Інтернет	Доступність
12	Транспорт	Забезпечення переміщення	Наявність міського транспорту, міжміських рейсів, замовлення таксі

З метою забезпечення належного рівня комфортності з боку керівництва приймаються рішення щодо збільшення номерів класу «люкс», «напівлюкс». Процес реконструкції та модернізації стану матеріально-технічної бази в регіонах України упродовж останніх п'яти років значно вплинув на зменшення кількості номерів у готелях більшої половини регіонів. Так, порівняно з 2009 р. кількість номерів у Донецькій області зменшилася на 383 од., у м. Севастополі – на 257 од., Автономній Республіці Крим – на 234 од., Запорізькій області – на 145 од. та м. Києві – на 129 од. [10]. Поряд із цим у готелях окремих регіонів простежувалося і збільшення номерів. Так, порівняно із 2009 р. у Львівській області кількість номерів збільшилася на 242 од., Луганській – на 130, Миколаївській – на 92, Чернівецькій – на 72, Сумській – на 67 та Київській – на 62 од. У цілому по Україні кількість номерів класу «люкс», «напівлюкс» зменшилася на 196 од. (або на 1,9 %) і становила 9,9 тис. номерів (або 23,4 % загальної кількості номерів у готелях України).

Зменшення кількості номерів класу «люкс» і «напівлюкс» простежувалося також у готелях Хмельницької області (на 99 од. від кількості цих номерів у 2009 р.), Донецької (на 78), Запорізької (на 69), м. Севастополя (на 44) та Харківської області (на 40 од.) [10]. Всього на території України приїжджих обслуговують 67 чотиризіркових готелів, 317 – три-, дво- та однозіркових, решта (456 готелів) – не мають категорії. Причиною цього є невідповідність номенклатури та якості послуг і рівня обслуговування; новозбудовані готелі не встигли одержати категорію; окремі проводять реконструкцію або капітальний ремонт, а деякі знаходяться у стадії ліквідації. Крім того, перелік додаткових послуг вітчизняних підприємств готельного господарства скромніший, ніж у більшості готелів Європи. Три чверті (74,6%) загальної кількості готелів мали у своєму складі такі об'єкти сервісу, як ресторани, кафе та бари. На даний час найбільше закладів харчування діє при готелях м. Києва – 99 од. (або 15,6% загальної кількості усіх ресторанів, кафе та барів, що функціонують при готелях України), Львівської області – 79 (12,5%), Автономної Республіки Крим – 61 (9,6%), Донецької області – 54 (8,5%), Закарпатської – 43 (6,8%) та Одеської – 37 (5,8%). Кожен готель Автономної Республіки Крим, Донецької та Чернівецької областей мав на своєму балансі заклад харчування, а в деяких готелях Закарпатської області, міст Києва та Севастополя клієнтів обслуговували 2 чи більше таких закладів. У кожному другому готелі з 12 областей України функціонували ресторан, кафе та бар, майже кожен третій готель Вінницької області був оснащений одним із закладів харчування, хоча б один ресторан, кафе та бар функціонували у кожному четвертому готелі Рівненської області. Разом із тим, готелі окремих областей майже не мають закладів харчування, а саме: ресторан, кафе або бар мали лише кожен 7-й готель Луганської та Чернівецької областей.

Більшість саун і пральних кімнат функціонували у готелях Автономної Республіки Крим – 58 (або 11,7% від загальної кількості саун та пралень, що надавали послуги в готелях), Львівської області та м. Києва – по 51 (або по 10,3%), у Донецькій області – 46 (9,3 %) та у Закарпатській – 38 (або 7,7%). Поряд з цим у готелях деяких регіонів сауни та пральні практично відсутні: лише 5-й готель Миколаївської та Рівненської областей та кожен 14-й готель Луганської області налічували такі об'єкти сервісу. Більше третини готелів (40,5%) мали автостоянки. Значна кількість автостоянок діяла при готелях Автономної Республіки Крим – 61 (або 17,7% загальної кількості автостоянок, розташованих при готелях), м. Києва – 30 од. (8,7%), Львівської області – 28 од. (8,1%), Закарпатської – 22 од. (6,3%) та Донецької – 20 од. (5,8%). Найкраще забезпечені автостоянками готелі Закарпатської, Одеської, Полтавської, Сумської, Тернопільської, Черкаської та Чернівецької областей, де автостоянки мав практично кожен другий готель.

Сьогодні на території Криму функціонують: санаторії, пансіонати з лікуванням, курортні поліклініки, пансіонати відпочинку, бази відпочинку, бази відпочинку з лікуванням, туристичні бази, туристичні готелі, будинки відпочинку, молодіжні табори відпочинку (наприклад, студентські), дитячі табори відпочинку, дитячі оздоровчі центри, дитячі табори санаторного типу, загальнокурортні реабілітаційні центри, курортні водогрязелікарні (водолікарні), курортні фізіо- та бальнеолікарні, загальнокурортні комплекси відпочинку і

розваг (курзали), санаторії-профілакторії, центри здоров'я, кемпінги тощо [8; 108-111]. На основі результатів досліджень представлено функціональну структуру санаторно-курортного комплексу Автономної Республіки Крим (рис. 1). З метою забезпечення гармонійного розвитку туризму і курортів України «Стратегію розвитку туризму і курортів» узгоджено з наявними державними стратегіями, передусім з «Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2015 року», затвердженою Постановою Кабінету Міністрів від 21 липня 2006 р. № 1001 [6].

Рис. 1. Функціональна структура санаторно-курортного комплексу Автономної Республіки Крим

Відповідно до «Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» основною метою регіональної політики до 2015 р. є створення умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їхнього сталого розвитку на сучасній технологічній основі, високої продуктивності виробництва та зайнятості населення. Виконання стратегічних завдань регіональної політики сприятиме забезпеченню стабільного розвитку України в цілому, наближенню рівня життя населення до європейських стандартів і створенню умов економічної активності в усіх регіонах країни.

За експертними оцінками фахівців і світовим досвідом, для заощадження коштів, достатніх для відновлення матеріально-технічної бази, середньорічне завантаження установ має бути вище 68% упродовж усього періоду експлуатації. Результати дослідження показали, що цей показник санаторно-курортних закладів Автономної Республіки Крим щорічно збільшується. Так, у 2000 р. коефіцієнт заповнення оздоровниць по Криму склав 45,9%, у 2008 р. – 59,6, у 2009 р. – 65,1, у 2010р. – 62,5, у 2011 р. – 66,1, а у 2012 р. – 65,2% [10]. Тобто на відміну від узагальненого по Україні показника завантаження у 38-40% Кримський регіон наближається до показників європейського рівня. Однак рівень використання об'єктів основних засобів оздоровництва й установами відпочинку в цьому регіоні є недостатнім і малоефективним. Для зміни цієї ситуації необхідно провести переобладнання й оновлення

номерного фонду курортно-рекреаційних установ з метою підвищення якості обслуговування й комфорності.

До проблем зазначеної території слід віднести відсутність єдиної номенклатури санаторно-курортних установ, а також єдиних стандартів їхньої діяльності. У радянські часи централізована система планування й управління санаторно-курортним комплексом забезпечувала його незалежність від ринкових механізмів, створюючи умови стабільності. Однак це не сприяло підвищенню рівня якості послуг, що надавалися, тобто забезпечувало екстенсивний розвиток без постійного поліпшення якісних параметрів. Основні проблеми у сфері туризму і курортів наведено автором у табл. 2.

Позитивом туристичної діяльності Автономної Республіки Крим відповідно до результатів аналізу є те, що більшість оздоровниць зберегли хорошу лікувально-діагностичну базу, де використовуються найсучасніші й інноваційні методи оздоровлення та лікування. Багато рекреаційних установ, використовуючи досвід зарубіжних країн, приділяють значну увагу комп'ютеризації системи бронювання у режимі on line. Всі пункти продажу туристичних послуг оснащені такими системами у Німеччині, Франції, Іспанії, Данії та Нідерландах. Значна роль даної системи спостерігається у сезон, коли попит на проживання в туристичних і курортно-рекреаційних закладах максимальний.

Наприкінці слід зазначити, що в Україні на даний час недостатньо розвинена інфраструктура гостинності, невелика кількість засобів розміщення високого класу має необхідний рівень комфорту, а ціни не відповідають якості послуг. Тому іноземних гостей відштовхує низька якість обслуговування та її невідповідність встановленій ціні.

Таблиця 2

Проблеми та напрями розвитку туризму та курортів в Україні

Причини неефективного використання потенціалу України	Проблеми стратегічного прогнозування	Проблеми розвитку туризму та курортно-рекреаційної діяльності в Україні
1	2	3
1. Недосконалість системи контролю за ефективним використанням туристичних і курортно-рекреаційних ресурсів через багатовідомче підпорядкування суб'єктів діяльності	1. Відсутність цілісної системи стратегічного розвитку туризму та курортів і відповідно державного регулювання в регіонах	1. Відсутність досконалого економічного механізму діяльності туризму та курортів
2. Обмежена система підвищення кваліфікації для категорій персоналу, міжрегіонального обміну досвідом і стажування у зарубіжних фірмах через відсутність галузевої системи кадрового забезпечення. Низький рівень професіоналізму та культури обслуговуючого персоналу	2. Недостатня інтеграція науково-методологічних підходів щодо розробки та практичної реалізації стратегічних заходів розвитку курортно-рекреаційної та туристичної діяльності	2. Відсутність системи заходів комплексного розвитку курортно-рекреаційних територій і туризму
3. Відсутність з боку органів виконавчої влади системного моніторингу та використання результатів досліджень щодо розробки напрямів економічного розвитку туризму та курортів	3. Дефіцит висококваліфікованих кадрів, здатних здійснювати розробку стратегічної документації з розвитку туристичних регіонів	3. Зношеність матеріально-технічної бази курортно-рекреаційної та туристичної сфер
4. Недосконалість системи прогнозування курортно-рекреаційного та туристичного потенціалу	4. Ускладнена координація стратегічного розвитку туристичних регіонів внаслідок диверсифікації закладів туризму та курортів за формами власності	4. За недосконалістю законодавчої бази практична відсутність інвестицій

Продовження табл. 2

1	2	3
5. Відсутність спеціальних механізмів забезпечення економічної, технічної, інформаційної та кадрової безпеки у курортно-рекреаційній і туристичній сферах	5. Дефіцит інвестиційно-інноваційних туристичних проєктів і науково-практичних досліджень з питань розвитку курортно-рекреаційних і туристичних регіонів	5. Недосконалий та неефективний маркетинг
6. Відсутність правового захисту прав зарубіжних і вітчизняних інвесторів	6. Недостатній рівень і недосконалість статистики туризму та курортів	6. Низький рівень управлінської праці
7. Відсутність державної підтримки соціального туризму через скорочення системи соціального захисту у сфері оздоровлення та відпочинку		7. Низька якість обслуговування у туристичних і курортно-рекреаційних закладах
8. Недосконалість екологічного регулювання, у тому числі рекреаційного навантаження, через неузгодженість кількісних параметрів туристичних потоків, сезонного навантаження із пропускнуою спроможністю курортно-рекреаційних і туристичних територій	Стратегічні заходи розвитку туристичної та курортно-рекреаційної діяльності в Україні	
9. Неузгодженість дій органів влади та суб'єктів бізнесу у курортно-рекреаційній сфері через недостатній інформаційний обмін щодо перспектив і поточного стану, недосконалість методичного забезпечення, у тому числі звітних параметрів	<p>1. Функціонування та розвиток рекреаційного бізнесу як складової підсистеми системи національного господарства має забезпечувати збереженість екосистеми, ресурсозберігаюче відтворення всіх компонентів системи, якість і конкурентоспроможність діяльності (послуг)</p> <p>2. Дотримання міжнародних і державних нормативних актів, що мають забезпечувати законність управління в курортно-рекреаційній та туристичній сферах, а також приведення національних стандартів обслуговування до вимог міжнародних</p> <p>3. Кінцевою метою функціонування та розвитку курортно-рекреаційної та туристичної сфер має бути досягнення соціально-економічного ефекту на основі підвищення якості та конкурентоспроможності (забезпечення гідних умов підтримання та відновлення здоров'я населення країни)</p> <p>4. Наукова обґрунтованість процесу стратегічного управління і прогнозування курортно-рекреаційною та туристичною діяльністю</p>	
10. Безпека використання природних можливостей та рекреаційних ресурсів	<p>5. Орієнтація курортно-рекреаційного та туристичного бізнесу на інноваційний шлях розвитку (особливо щодо систем якості й управління ефективністю)</p> <p>6. Пріоритет у системі стратегічного управління – збереження та розвиток конкурентних переваг вітчизняних курортно-рекреаційних закладів і туристичних підприємств первинних і вторинних послуг</p>	

Висновки. 1. Головна мета у стратегіях соціально-економічного розвитку туристичних і курортно-рекреаційних регіонів у різних країнах світу практично співпадає, оскільки її суть полягає у підвищенні ефективності функціонування вже існуючих регіонів і введення в дію нових – перспективних. Проте слід зазначити, що методи й засоби досягнення цієї мети в різних країнах є неоднакові й залежать від внутрішніх чинників і зовнішніх факторів розвитку цієї діяльності в тій чи іншій країні.

2. Підвищення якості обслуговування в туристичній та курортно-рекреаційній сферах напряду залежить від рівня культури та професійної підготовки персоналу. Кваліфікаційні вимоги до основних посад працівників індустрії гостинності вимагають розробки нових державних освітніх стандартів у підготовці професійних фахівців, створення бази даних їхньої підготовки.

3. Серед найкращих інноваційних проектів Автономної Республіки Крим на даний час визнано:

- медичний інноваційний проект – проект Дитячого санаторно-оздоровчого центру «Дружба», курорт Євпаторія, реалізація якого дозволила створити сучасну медичну базу, розробити й запровадити новітні методи санаторно-курортного лікування;

- інноваційний проект зі створення SPA-центру – проект готелю «Приморський парк», курорт Ялта, реалізація якого дозволила розробити й створити унікальний Wellnes&SPA-центр;

- інноваційний проект з благоустрою курортного парку – проект лікувально-оздоровчого комплексу «Айвазовське», курорт Алушта, реалізація якого дозволила створити, оформити й упорядкувати краший курортний парк;

- інноваційний проект з підвищення якості обслуговування – проект санаторію «Перлина Прикарпаття», курорт Моршин, реалізація якого дозволила підвищити якість курортного обслуговування відпочиваючих;

- курортно-соціальний проект з фізкультурно-спортивної реабілітації інвалідів – проект Національного центру параолімпійської підготовки й реабілітації інвалідів «Україна», курорт Євпаторія.

Отже, для того щоб туристична й курортно-рекреаційна діяльність динамічно й успішно розвивалася в нашій країні, необхідно створювати умови для сприятливого інвестиційного клімату, а також продовжувати роботу з розробки кардинальних заходів щодо усунення невідповідності національних стандартів якості міжнародним.

Список використаних джерел

1. **Азарян О.М.** Аналіз комплексу маркетингу на міжнародному ринку туристичних послуг: монографія / О.М. Азарян. – Донецьк: Вид-во Дон ГУЕТ ім. М. Туган-Барановського, 2005. – 135 с.

2. **Бейдик О.О.** Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія і методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О.О. Бейдик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр КНЕУ, 2001. – 395 с.

3. **Котлер Ф.** Маркетинг, гостеприимство и туризм / Ф. Котлер, Дж. Боуен, Дж. Мейкенз. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 656 с.

4. **Коніщева Н.Й.** Механізм державного регулювання сфери туризму: сутність і шляхи удосконалення / Н.Й. Коніщева, А.М. Близнюк, Л.І. Давиденко // Вісник ДІТБ. – 2007. – № 11. – С. 76–84.

5. **Стеченко Д.М.** Науково-інформаційне забезпечення створення регіональних курортно-рекреаційних кластерів / Д.М. Стеченко, В.Б. Провизин [зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень]. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2007. – С. 222–226.

6. **Стратегія** сталого розвитку туризму і курортів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tourism.gov.ua/catalog/Docs/00000326

7. **Ткаченко Т.Н.** Проблемы оптимизации территорий внутригородской рекреации / Т.Н. Ткаченко, С.Ф. Марова // Економіка та держава. – 2007. – № 2. – С. 68–70.

8. **Цьохла С.Ю.** Трансформація рекреаційної діяльності та розвиток регіональних ринків курортно-рекреаційних послуг (методологія, аналіз і шляхи вдосконалення): монографія / С.Ю. Цьохла. – Сімферополь, Таврія, 2008. – 352 с.

9. **Цьохла С.Ю.** Концептуальні напрями формування стратегії економічного розвитку курортно-рекреаційної сфери України / С.Ю. Цьохла // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 8.

10. **Офіційний сайт** Державного комітету статистики України www.iaa.kiev.ua